

Katonai kiképzés a hellenisztikus polisokban

Kató Péter

Háborúzó városok és harcoló polgárok a hellenisztikus korban

Egy bizonyos Lénaios, smyrnai polgár sírkövén (2-1. század) a következő két-
soros epigramma olvasható:

*Vándor, védtem a bástyát eddig az ütközetekben,
védem ezentúl is, holtan, ahogy tehetem.¹*

Lénaios rövid sírfeliratából, mely valószínűleg a városfal egyik bástyája mellett állt, levonhatunk néhány fontos történeti következtetést: az elhunyt életében több háborúban is részt vett, és ezekben a háborúkban elsősorban a városfalak védelme volt a feladata. A szöveg azt is sugallja, hogy ezekben a háborúkban (a datálás alapján főként a rómaiak és III. Antiochos összecsapásaira, lokális konfliktusokra és az Aris-tonikos-felkelésre lehet gondolni) Smyrna is alapvetően defenzív szerepet játszott. Egyértelműen kiderül továbbá, hogy Lénaios tökéletesen azonosulni tudott szerepével (vagy legalábbis a felirat megfogalmazói így látták). Földi pályafutásáról ugyanis a katonai szerepvállalásán kívül nem tudunk meg semmit, és a felirat szerint az elhunyt katonai feladatát még holtában is el kívánta látni.

Lénaios sírfelirata egyike annak a számtalan forrásnak, amelyek ékezen bizonyítják, hogy a hellenisztikus városok lakói nagy szerepet játszottak a korabeli hadviselésben. Az egyes városok védelmét, csakúgy mint a klasszikus korban, alapvetően a Lénaioshoz hasonló városi polgárokból összeállított városi haderő látta el. Ezek a hadseregek természetesen nemcsak védekező, hanem támadó hadműveleteket is vég-re tudtak hajtani, mégpedig jellemző módon a szomszédaik ellen.² A polisok fölötti hatalmat birtokló hellenisztikus uralkodóknak nem állt érdekükben, hogy az uralmuk alatt álló városok elveszítsék katonai potenciáljukat, hanem éppen ellenkezőleg, abban voltak érdekelve, hogy a velük formálisan szövetségben álló és jó viszonyt ápoló városok katonailag erősek legyenek. Ennek az egyik oka az volt, hogy így nem az uralkodóknak kellett ellátniuk a városok és az azok területén fekvő királyi birtokok védelmét, a másik pedig az, hogy a hellenisztikus városlakók katonai szerepvállalása túlmutatott a városok környezetében zajló háborúkon: az uralkodók hatalmas hadseregeiben is feltűnnek az uralmuk alatt álló vagy velük szövetséges városok polgárai, illetve katonai kontingensei.³ Arra, hogy egy hellenisztikus uralkodó hogyan tudta erősíteni egy az érdekszférájába tartozó polis katonai potenciálját, az egyik legjobb példa egy kyméi néphatározat 270 körülről Philetairos pergamoni uralkodó kultuszának a kibővítéséről.⁴ A polis a határozat meghozatala előtt a régióban zajló háborúk és a kelták betörése alatt nem volt képes megvédeni saját területét, mégpedig a megfelelő fegyverek hiánya miatt. A kyméiek Philetairos-hoz fordultak, mert „a polisnak fegyverekre volt szüksége, hogy még több polgár felfegyverzésével a vidék (*chóra*) és a város minél gyorsabban biztonságba kerüljön.” A nagylelkű Philetairos ezer pajzsot ajándékozott, hogy azokat osszák szét a polgárok között. A pajzsokból a nem különösebben jómódú polgároknak is jutott, ahogyan az kiténik abból, hogy a határozat azt is kiköti: a pajzsokat nem szabad sem eladni, sem zálogba adni. A 2–1. században a hellenisztikus uralkodókhöz hasonlóan a rómaiak is igénybe vették városi katonai kon-

tingensek szolgálatait.⁵ Végül, a városok által alkalmanként és az uralkodók által rendszeresen foglalkoztatott zsoldoscsapatok javarészt szintén olyan katonákból álltak, akik életük első szakaszát egy polisban éltek le, majd különböző gazdasági és szociális kényszerek, illetve személyes ambíciók hatására hazájukat elhagyva zsoldosnak álltak.⁶ A hellenisztikus korban folyamatosan dúló háborúk miatt e katonák bevetésére igen gyakran sor is került.⁷

Könnyen belátható, hogy Lénaios és számos kortársa nem tölthették volna be ezt a sokrétű katonai szerepet, ha előtte nem estek volna át katonai kiképzésen. A hellenisztikus városokból valóban számos irodalmi, régészeti és főként feliratos forrás tanúsítja, hogy a városlakók szűkebb vagy szélesebb köre részt vett valamilyen katonai kiképzésben. Feltűnő továbbá, hogy a görög történelem egyetlen más időszakából sem maradt fenn ennyi forrás a polisokban zajló katonai kiképzésről. Szembeötlő az is, hogy a képzés tartalma is jelentősen eltér a klasszikus, illetve római császárkori képzéstől. A hellenisztikus kori katonai kiképzés példáján tehát egyrészt kiválóan tanulmányozható, hogyan készültek a városok és az egyes városlakók a hadviselésre, másrészt az, hogyan hatottak a csaknem szüntelen hellenisztikus háborúk a polisok és lakóik mindennapi életére.

Ebben a tanulmányban erről a katonai kiképzésről szeretnék átfogó képet nyújtani. Nem annyira saját eredmények bemutatása a célom tehát, hanem a kutatás újabb eredményeinek az összefoglalása. Ennek érdekében először a katonai kiképzés intézményeivel és a kiképzés tartalmával foglalkozom, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy milyen helyet foglaltak el a hadviseléssel kapcsolatos gyakorlatok a hellenisztikus kori ifjak „tanrendjében”. Ezután azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a hellenisztikus városlakók mekkora körére terjedt ki a katonai kiképzés. Végül megpróbálom összegezni, milyen funkciói lehettek a katonai kiképzésnek a hellenisztikus kori polisok számára. E kérdések vizsgálatánál az ún. „görög törzsterület”, a görög szárazföld, az égei-tengeri szigetek és Kis-Ázsia nyugati városaira szorítkozom, és nem foglalkozom a hellenisztikus kelet, azaz a Seleukida Birodalom keletebbre eső régióival (Közép- és Kelet-Anatólia, Mezopotámia, Baktria Szíria) vagy a Ptolemaida Egyiptom viszonyaival, mert ezeken a területeken a politikai és etnikai viszonyok eltérő volta miatt (közvetlen királyi uralom és a polis-hagyományok hiánya, valamint a görög és nagy létszámú helyi lakosság együttélése) a katonai kiképzés, különösen a gymnasionok egészen más funkcióval és jelentőséggel bírtak.

A katonai kiképzés intézményei és a képzés tartalma a hellenisztikus polisokban

A katonai kiképzésnek fejlett intézményei léteztek a hellenisztikus városokban. A kiképzésben részesülő fiatalok életkor szerinti csoportokba voltak osztva, és általában nemcsak együtt gyakorlatoztak, hanem idejük nagy részét is együtt töltötték. A legtöbb városban három korosztály létezett: a „gyermekek” (*paides*), 14 és 18 év között, az ephébosok, 18 és 20 év között, valamint az „ifjak” (*neoi*), 20 és 30 év között. Az egyes korosztályok speciális, az adott életkornak megfelelő gyakorlatokat végeztek. Krétán az ifjak „csapatokba” (*agelai*) szervezve végezték a katonai kiképzést. Az egyes korosztályok a

polisok felügyelete alatt dolgozó szakemberek irányításával végezték gyakorlataikat. A „gyermekek” nevelői (*paidotribai*), tanárok (*didaskaloi*), az ephébosok vezetői (*ephebarchoi*) számos forrásban szerepelnek. Tudunk ezeken kívül olyan szakemberekről, akik egy-egy „tantárgy” oktatására szakosodtak: itt természetesen nem mai értelemben vett tárgyra kell gondolni, hanem bizonyos fegyvernemekre, mint pl. az íjászat vagy a lándzsavetés. Egy, csak előzetes publikációból ismert amphipolisi felirat, az ephébarchos feladatait rendező törvény szerint Amphipolisban az ephébosokkal egy egész „tantestület” foglalkozott, melynek tagjai voltak egy nevelő (*paidotribés*), valamint egy-egy lándzsavetést (*akontistés*), nyilazást (*toxotés*) és lovaglást oktató tanár (*pólodamastés*, szó szerint: ló-betörő).

A legfontosabb városi intézmény, ahol az ifjak a katonai szolgálatra felkészítő gyakorlatokat végezték, a gymnasion volt.⁸ Elsősorban régészeti feltárásoknak köszönhetően ma már világos, hogy szinte minden hellenisztikus polis rendelkezett gymnasionnal, ezért megkockáztatható, hogy a gymnasion a korszakban a polis-státusz egyik jelének számított.⁹ A gymnasion, különösen annak hellenisztikus fejlődési fázisa az ókortörténeti kutatásban hosszú ideig a szellemi nevelés intézményeként élt.¹⁰ Mára azonban az egyre gyarapodó feliratos forrásoknak köszönhetően kiderült, hogy a hellenisztikus gymnasionok látogatóinak tevékenysége alapvetően négy csoportra osztható: katonai kiképzés, részvétel a polisok vallásos és profán rituáléiban, katonai akciók (elsősorban határvédelem) és szellemi képzés (*philologia*, *philomathia*). E négyfajta tevékenység közül a katonai kiképzés töltötte ki a hellenisztikus ifjak idejének legnagyobb részét, míg a szellemi képzés jellemzően a 2. század utolsó harmadát, azaz a római dominancia kiteljesedését és a nemzetközi helyzet azzal együtt járó stabilizálódását követően jelenik meg.

Lássuk először, mi jellemezte a hellenisztikus gymnasionokban zajló katonai kiképzést! A görög gymnasionokban a klasszikus kortól kezdve edzették magukat a fiatalok különböző sportágakban, úgymint futás, birkózás vagy ökölvívás. Ezek a sportágak közvetlenül ugyan nem kapcsolódtak a hadviseléshez, de az általános testedzés minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a hopliták el tudják viselni a hadviselés megpróbáltatásait. A hellenisztikus kori gymnasionok programjára jellemző,¹¹ hogy az általános testi kondíciót fokozó gyakorlatok továbbélnek: a hagyományos sportágak mellett azonban a hellenizmusban megjelennek *euexia*- („jó testi kondíció”) és az *eutaxia* („jó rend, illetve csatarend”)-versenyek. Jellemzőek továbbá erre a korszakra a hadviseléssel közvetlenül összefüggő fegyveres gyakorlatok, amelyek sem a hellenizmus előtt, sem utána, a római császárkorban nem fordultak elő. A két leggyakoribb gyakorlat az íjászat és lándzsavetés volt, ezeket csaknem valamennyi, a gymnasionokban zajló kiképzéssel kapcsolatos forrásunk említi.¹² Ehhez járultak még a különböző hajítógépekkel összefüggő gyakorlatok, amelyeket szintén jó néhány városból ismerünk.¹³ Sok forrás tanúsítja továbbá a fegyveres közelharc gyakorlatát (*hoplomachia*), illetve ennek egy válfaját, a *thyreomachiát*.¹⁴ Ezek közül a gyakorlatok közül az első három, az íjászat, a lándzsavetés és a hajítógépek kezelése elsősorban a városok és erődítmények védelmére készített fel, hiszen itt volt szükség az ellenfél elérésére nagy távolságból. A *hoplomachia* és a *thyreomachia* már a közelharcban

szükséges készségek elsajátítását célozta, ezeknél egy pajzsból és egy rövid kardból állt az ephébosok fegyverzet.

A gymnasionokban zajló képzés a hellenisztikus korban tehát a hadviselésre való közvetlen felkészítést szolgálta. Feltűnő ugyanakkor, hogy a gymnasionokban végzett gyakorlatok között nem találunk olyanokat, amelyek során a hellenisztikus korszak legfontosabb fegyverének, a *sarissá*nak a használatát tanulták volna az ephébosok (a *sarissa* 4-5 méter hosszú lándzsa, melyet a makedón hadseregben vezettek be II. Philippos alatt). Ilyesmire főként a gymnasionon kívüli kontextusban utalnak a forrásaink. Az Achai Szövetség Hellas-szerte híres stratégoisa, Philopoimén a 3. század utolsó harmadában megreformálta a szövetségi hadsereget, és az addig könnyű fegyverzettel felszerelt gyalogságot nagyobb pajzsokkal és makedón mintára *sarissá*val szerelte fel. Ezzel egyidőben a katonai kiképzést is intenzívebbé tette.¹⁵ Egy thespiai felirat a Boiót Szövetség törvényéről előírja, hogy a városi alkalmazásban álló katonai kiképző szakembereknek (*didaskaloi*) a lándzsavetésen és az íjászaton kívül a csatarendben történő manőverezést (*tassesthai syntaxeis*) is meg kellett tanítaniuk, ahol valószínűleg a *sarissát* használták az ifjak. Az Antigonidák hadseregeiben, amely jelentős részben az egyes makedón városokban élő katonákból rekrutálódott, ez szintén biztosan részét képezte a katonai kiképzésnek, de hogy a *sarissá*val bánást hol tanulták meg a katonák, arról nem szólnak a forrásaink.¹⁶

A katonai kiképzés a hellenisztikus világ gymnasionjaiban tehát nagyon hasonló módon zajlott: az ifjak szinte mindenhol ugyanazokat a gyakorlatokat végezték, és ugyanazokkal a fegyvernemekkel ismerkedtek meg. Ezek a fegyvernemek főként, de nem kizárólag a védekező harcokban voltak hasznosak, és a hellenisztikus kori hadviselés és a polisoknak a monarchiák felemelkedésével megváltozott helyzete tette szükségessé őket. A kiképzés a hellenisztikus világban nem annyira annak közös eredete, hanem sokkal inkább a városok hasonló helyzete és hasonló problémái miatt öltött a legtöbb helyen azonos formát.

A hellenisztikus gymnasion-látogatók tevékenységének másik fontos területe volt a részvétel különböző ünnepségeken és rituálékon. A katonai gyakorlatokhoz tartoznak azok az ünnepségek, amelyek programjában versenyjátékok (*agón*) is szerepeltek. Ezek ugyanis részben arra szolgáltak, hogy megmutassák és ellenőrizhetővé tegyék a gymnasionokban folyó kiképzést, másrészt a versenyeken elnyerhető díjak és az azokkal járó dicsőség motiváltabbá tette az ifjakat a hétköznapi gyakorlatozásban. Ezeket az agónokat a gymnasionok vezetői és a polisok polgárai is igen fontosnak tartották, amiként ez az esetleg korábban elhanyagolt, vagy a szokásosnál nagyobb szabású agónokat rendező, illetve a megsokszorozott értékesebb díjakat kitűző gymnasiarchosoknak állított kitüntetési határozatokból leszűrhető. A sészosi Ménas kitüntetési határozata különösen érdekes ebből a szempontból, mert a szöveg szerint ezeket az egyébiránt más forrásokból is ismert lépéseket Ménas egy nagy válsághelyzetben vitte végbe. III. Attalos halálával ugyanis a város elvesztette nagy hatalmú patrónusát, és egyedül kellett szembenéznie a város környékén élő thrákok támadásaival. A gymnasionban rendezett agónok és azzal együtt a katonai kiképzés újjáélesztése ebben a helyzetben egyértelműen a város katonai potenciálját volt hivatott növelni.¹⁷

A fiatalok, különösen az ephébosok tevékenységének a gymnasionon agónok mellett fontos részét tette ki a részvétel az adott polis különböző ünnepein. Egy kósi gymnasion nap-tárának a 2. század közepéről származó töredéke szerint az ephébosoknak csak Artemision hónapban a gymnasion négy versenyjátékán kívül (*agón*) még nyolc városi áldozaton, illetve ünnepen kellett részt venniük.¹⁸ Milétoiban az Apollón Didymeios tiszteletére rendezett felvonuláson (*pompé*) részt kellett venniük a gyermekeknek (*paides*), mégpedig a polis által kinevezett felügyelőjük (*paidonomos*) vezetésével. A Ma-iandros-parti Magnésziában a 2. század elején Zeus Sósipolis tiszteletére alapított ünnepen az áldozatot megelőző ünnepi felvonulásban a *stephanéphoros*, a *gerusia*, a városi papok és tisztviselők után a három korosztályba (*paides*, *ephéboi* és *neoi*) sorolt városi fiatalságnak is fel kellett vonulnia.¹⁹ Az ifjak tevékenységének további érdekes részét képezték a kiemelkedő városi jótevők (*euergetés*) nyilvános temetései. A priénéi agora északi részén álló ún. „Szent Oszlopcsarnokra“ (*Hiera Stoa*) felírt terjedelmes kitüntetési határozatok több esetben végződnek azzal a kitüntetéssel, hogy ha a jótevő meghal, akkor a temetését nem a család, hanem a polis fogja megrendezni. Egy 1. századi *euergetés*, Kratés felirata így rendelkezik a temetésről: „Vonuljanak fel a temetési menetben (*ekphora*) a paidonomosok a gyermekekkel (*paides*) együtt, az ifjak gymnasiarchosai az ephébosokkal és az ifjakkal (*neoi*) együtt, és a stratégosok a többi polgárral együtt.”²⁰ Különös figyelmet érdemel itt az a rendelkezés, hogy a polgárok a stratégosok vezetésével (és nem pl. az eponym tisztviselővel, a *stephanéphorossal* együtt) vonulnak fel, továbbá az, hogy nem jelennek meg más státusz-csoportok, mint pl. a tanács (*bulé*) tagjai, egyéb hivatalnokok vagy éppen paroikosok és rabszolgák. Ez arra utal, hogy itt a polgárság mint a hadviselő városiak közössége jelenik meg, mégpedig a katonai hierarchiának megfelelő beosztásban.

Az ephébosok részvételét városi ünnepségeken a legnagyobb mértékben az athéni ephébeia késő hellenisztikus fázisával kapcsolatos feliratok bizonyítják. Az ephébosoknak és *kosmétéseiknek* állított 2-1. századi kitüntetési határozatok szerint az ephébosok egy sor, Athén múltjával kapcsolatos ünnepségen, ún. történelmi emléknapon vettek részt.²¹ Az egyik legfontosabb forrásunk az ephébosok részvételéhez a Kr. e. 123. év ephébosainak és felügyelőiknek állított kitüntetési határozat.²² A kitüntetés oka többek között az volt, hogy az ephébosok számos athéni ünnepségen részt vettek, amelyek közül soknak katonai vonatkozása is volt. Így az ephébosok részt vettek Artemis Agrotera ünnepi felvonulásán, mégpedig fegyverben (*en hoplois*), amelyet Boédromión hónap 6-án, a marathóni csata évfordulóján rendeztek. Hasonlóképpen részt vettek a Munichian, Artemis Munichia ünnepén a Peiraieusban és az Aiantéián Aias tiszteletére Salamisban. A marathóni csatához kapcsolódott még az Epitaphia ünnepe, amelyet a csatában elesett athéniak emlékére rendeztek: ezen az ünnepen az ephébosok fegyveres futásban (*dromon en hoplois*) vettek részt. Az Athén mitikus királyának, Théseusnak a tiszteletére rendezett ünnepségen pedig versenyjátékokat rendeztek különböző fegyvernemekben.

Mivel magyarázható, hogy az ifjak katonai kiképzésük alatt ennyi ünnepségen vettek részt? A polisok elsősorban bizonyára arra törekedtek, hogy a kultuszok és a történelmi emléknapi megismerése révén a városukhoz szorosan kötődő polgárokat

neveljenek. Az ünnepeken történő kollektív részvételtől azt is elvárhatták, hogy erősíteni fogja a fiatalok közötti egységet és szolidaritást, ami mind a katonai szerepvállalás, mind a városi élet szempontjából igen fontos volt. Nem elhanyagolható továbbá az a szempont sem, hogy az ifjak szervezett, és nem ritkán fegyveres részvétele jelentősen növelte a városi ünnepek fényét, amelyek a városi identitás legfontosabb hordozói voltak.

A hellenisztikus kori ifjak tevékenységének harmadik fontos részét jelentették a valódi katonai feladatok. Különösen az attikai feliratos források mutatják, hogy az ephébosok az Athén városától távolabb fekvő erődökben, mint Eleusis vagy Rhamnus is szolgálatot teljesítettek. Egy igen korai forrás, egy 334/3-ból származó eleusisi kitüntetési felirat tanúsítja, hogy Hippothontis phylé ephébosai „szépen” (*kalós*) látták el a helyi erőd védelmét.²³ Ha számításba vesszük, hogy a felirat keletkezését megelőző években zajlott Alexandros inváziója a görög szárazföldön, és azt, hogy ez milyen végzetes következménnyel járt Athén északi szomszédjára, Thébaira nézve, beláthatjuk, hogy az ephébosok szolgálata Eleusisban korántsem számíthatott veszélytelen időöltésnek. Az athéni ephébeia késő hellenisztikus fázisából származó feliratok szerint az ephébosok szolgálatuk egy éve alatt Attika minden részét bejárták, mégpedig részben azért, hogy felkeressék az athéni történelem legfontosabb emlékhelyeit (Peiraieus, Marathón, Salamis), részben viszont azért, hogy megismerjék Attika vidékét, aminek egy védekező háború esetén igen nagy katonai jelentősége lehetett. Több városból és régióból, így Athénből és Boiótiából is ismert a *peripoloi* csoportja, akiknek a feladata abban állt, hogy a város, illetve a szövetségi állam határain folyamatosan járőrözzenek. Ezek a feladatok már nagy katonai jelentőséggel bírtak, és „éles” helyzetek lehetőségét is magukban hordozták.²⁴

Égei-tengeri szigetek és kis-ázsiai városok feliratos anyaga azt tanúsítja, hogy a *neoi* 20 és 30 év közötti korosztálya gyakran valódi harci feladatokat is kapott, elsősorban a város védelme terén.²⁵ Egy eresosi gymnasiarchosnak állított kitüntetési határozat bizonyítja, hogy a gymnasiarchos az ifjakkal (*neoi*) és önkéntesen jelentkező polgárokkal együtt őrzőjáratokat végzett a várost körülvevő területen (*chóra*).²⁶

A hellenisztikus ifjak kiképzése tehát egyrészt a szűkebben vett katonai felkészítést és vallási és rituális tevékenységeket, másrészt egyszerűbb katonai feladatokat foglalt magában. A polisok célja nyilvánvalóan az volt, hogy ne csak a fegyverforgatásban jártas katonákat képezzenek ki, hanem a város hagyományait ismerő, a hazájukhoz feltétlenül hű polgárokat neveljenek. Az ifjak, különösen az ephébosok kiterjedt rituális tevékenységét ezért véleményem szerint nem úgy kell értelmeznünk, mint ami gyengítette volna a kiképzés katonai jellegét, hanem éppen ellenkezőleg, fontos részét képezte, és inkább erősítette azt.

3. Kik részesültek katonai kiképzésben?

A hellenisztikus katonai kiképzés megítélése szempontjából rendkívül fontos az a kérdés, hogy a városi fiatalság milyen arányban vett benne részt, továbbá hogy azt önszántából, vagy különböző szabályok, esetleg társadalmi elvárás nyomására

tette-e. A kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni, mert a helyzet az egyes városokban nagymértékben különbözhetett, és, mint látni fogjuk, gyökeresen meg is változhatott a hellenisztikus kor folyamán. A válaszadást tovább nehezíti, hogy a források ritkán adják meg a katonai kiképzésben részesülők pontos létszámát, és még ha ezt véletlenül tudjuk is, általában akkor is legfeljebb megbecsülni tudjuk, hogyan viszonyult ez a szám a városban élő fiatal férfiak, illetve fiatal polgárok számához. A továbbiakban ezért csak néhány jellegzetes és viszonylag jól ismert példára koncentrálok.

A hellenisztikus görög világ egyes régióiban és városaiban a katonai kiképzés és az annak egyenes következményeként tekintett katonai szerepvállalás a polgárjog feltételének számított. Ilyen volt például Kréta, ahol a hellenisztikus kor kezdetén több mint 60 független polis létezett, és közülük mindnek megvolt a maga, polgárokból rekrutált hadserege, ami logikusan feltételezi a megfelelő katonai kiképzést.²⁷ Azt, hogy a katonai kiképzésben minden fiatal krétai polgár részt vett, a krétai városok között kötött szövetségi szerződések bizonyítják, amelyek gyakran elrendelik, hogy a városi *agela* (ifjak csapata) valamennyi tagja tegyen esküt a szerződésre. A polgárjog és a katonai kiképzés a hellenisztikus Spártában is szorosan összekapcsolódott. Ez többek között abból is látszik, hogy III. Kleomenés reformjai a polgárjog kiterjesztésével a spártai haderő megrősítését célozták (ekképpen reagálva Spárta belső szociális problémáira és az északi szomszéd Achai Szövetség felemelkedésére a Peloponnésoson). Egy a 3. század közepéről származó thespiai kitüntetési határozat szerint a Boiót Szövetségen is kötelező volt a polgárok katonai kiképzése. A kitüntetési határozat címzettje egy athéni katonai kiképző szakember, akinek a szorgos munkája lehetővé tette, hogy Thespiái városa megfeleljen egy szövetségi törvény előírásainak: „Mert a boiótok közös törvénye előírja, hogy a városok tanárokat alkalmazzanak, akik a gyermekeknek (*paides*) és az ifjaknak (*neaniskoi*) megtanítják a nyilazást, a dárдавetést és a manőverezést csatarendben.”²⁸ Ezekben a gyakorlatokban a Pamboiótia szövetségi ünnepségén és versenyjátékán mérhették össze erejüket városok képviselői.²⁹

A páratlanul gazdag feliratos anyagnak köszönhetően Athén esetében képet alkothatunk arról, hogyan alakult az Alexandros és Sulla közötti időben a katonai kiképzés alapvető intézményében, az ephébeiaiban részt vevő athéni fiatalok száma:³⁰ a korai hellenisztikus korszakban, elsősorban Lykurgos befolyására minden athéni polgárnak részt kellett vennie az ephébeiaival járó katonai kiképzésben. Elmondható tehát, hogy ebben az időszakban a katonai kiképzés a polgárjog feltétele volt. A 4. század végétől, a makedón uralom alatt az ephébosok száma erősen lecsökkent; még az is elképzelhető, hogy a makedónok megszüntették a katonai kiképzést.³¹ Valamikor a 3. század folyamán az athéniai újjáélesztették az ephébeia intézményét, ám mivel ekkor az ephébosok már nem részesültek állami támogatásban, ez már nem terjedt ki minden athéni polgárra, hanem egyfajta önkéntes szolgálatá váltzott. A Kr. e. 2. századból származó hosszú kitüntetési határozatok az ephébosoknak és nevelőiknek már az ephébeia új fénykorát jelzik. A 2. század közepe után érdekes módon külföldiek is feltűnnek az ephébosok között, ami azt mutatja, hogy ez az intézmény már nem kötődött szorosan az athéni polgárjog birtoklásához.³²

A legtöbb hellenisztikus város esetében a szórványos források nem engedik meg, hogy az athénihoz hasonló pontos képet alkossunk a katonai kiképzésben részt vevő fiatalok számáról és arányáról a polgárok összlétszámához képest. A legtöbb esetben valószínűleg nem volt teljes körű a polgárok részvétele, de nem is korlátozódott az elit szűk körére. Mivel az ephébosok általában nem részesültek anyagi támogatásban a polistól, a részvétel a katonai kiképzésben nem volt lehetséges bizonyos anyagi jólét nélkül. Ez nem jelentette azt, hogy csak a leggazdagabb családok gyermekei vehettek részt benne, de a legszegényebbeknek bizonyára nem volt módjuk erre.

Az eddigiekben az a kérdés állt a középpontban, hogy kik vettek, illetve vehettek részt a katonai kiképzésben. De kik voltak a katonai kiképzésből egyértelműen kizárva? Ezt a kérdést a forráshelyzet miatt még nehezebb megválaszolni, mint a korábbiakat. Tudomásom szerint a beroiai gymnasion működését szabályozó törvény az egyetlen forrás, amely információkat tartalmaz erről. A törvény szerint nem használhatják a gymnasiont a rabszolgák, a felszabadított rabszolgák és fiaik, a férfiprostituáltak, a kiskereskedők, az alkoholisták (*methyón*), a szellemi fogyatékosok (*mainomenos*), továbbá azok, akik „nem alkalmasak a palaistra használatára“ (*apalaistros*).³³ Látható, hogy a beroiai törvény három szempont, jogi státusz, foglalkozás és alkalmasság alapján zárja ki a városi lakosság bizonyos csoportjait a gymnasion használatából. A rabszolgákra, a felszabadítottakra és a fiaikra vonatkozó rendelkezés alapján úgy tűnhetne, hogy a gymnasion használata a polgárjoggal rendelkezők előjoga volt. Fontos azonban, hogy a szöveg nem említi a jogi státuszuk alapján a társadalmi hierarchiában a rabszolgák és a polgárok között elhelyezkedő szabad, de polgárjoggal nem rendelkezők csoportját (*metoikosok* vagy *paroikosok*). Ez arra enged következtetni, hogy Beroiában ők is jogosultak voltak a gymnasion használatára. Két foglalkozási csoport, a férfi prostituáltak és a kiskereskedők kizárása egyértelműen azzal a törvény egészében kitapintható törekvéssel áll összefüggésben, hogy a gymnasion rendjét biztosítsák, illetve helyreállítsák. Az üzletszerű kéjelgés, valamint a kiskereskedelmi ügyletek bonyolítása a gymnasionban ugyanis érthető módon komoly veszélyt jelenthetett erre (azért csak a férfiprostituáltakról van szó a szövegben, mert nők jelenlétével a gymnasionban egyáltalán nem is számoltak). A férfiprostituáltak kizárásának lehetett továbbá egy polgárjogi vonatkozása is: Aischinés Timarchos elleni beszédéből tudjuk, hogy a 4. századi Athénban az önmagát prostituáló polgár elvesztette

a polgárjogát, mondván, hogy ahogyan a testét, úgy a hazáját is áruba fogja bocsátani.³⁴ Az alkoholisták, a szellemi fogyatékosok és a közelebről meg nem határozott okokból a palaistrában végzett gyakorlatokra alkalmatlanok kizárása azért érdekes, mert az valamilyen, a felvételt megelőző alkalmassági vizsgálatot feltételez. Hogy ez a vizsgálat mennyire volt alapos, nem tudjuk. Nagyon összetett vizsgálatra biztosan nem is volt szükség, mert hiszen egy olyan kis közösségben, mint Beroia, a gymnasiarchos, illetve a felügyelete alatt dolgozó tanárok (*paidotribai*) valószínűleg egyébként is tudták, ki nem alkalmas a gymnasionban zajló kiképzésre.

A fenti, nagyon vázlatos áttekintésből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a katonai kiképzésben részt vevők köre időben és térben egyaránt igen változó volt a hellenisztikus világban. Míg egyes régiókban a polgárság egészére kiterjedt, és a teljes polgárjog birtoklásának előfeltétele volt, addig másutt szabadon választható, és elsősorban a jómódú családok gyermekeire korlátozódó elfoglaltság volt.

Összegzés

A hellenisztikus polisok sokrétű háborús szerepvállalása szükségessé tette a polgárok katonai kiképzését. Erre szinte minden városban összetett intézményrendszer alakult ki, amely magában foglalta a fiatalok korcsoportok szerinti szerveződéseit (*paides*, *ephéboi*, *neoi*), az őket felügyelő tisztviselőket (*gymnasiarchos*, *ephébarchos*) és a kiképzésüket végző, gyakran egy-egy „tantárgyra“ specializálódott tanárokat (*didaskaloi*), valamint a képzésnek helyet adó intézményeket (*gymnasion*). Ezekben az intézményekben a szűkebb értelemben vett katonai kiképzés mellett nagy súlyt fektettek arra, hogy az ifjakat bevonják a polisok vallási életébe, politikai rituáléiba és történelmi emléknepjaiba, ami arra utal, hogy a gymnasionokban zajló képzésnek az is a feladata volt, hogy az ifjakat a városok iránt lojális, hazaszerető polgárokká neveljék. A katonai kiképzés egy további funkciója abban állt, hogy látványosan kifejezésre juttassa a polisok katonai potenciálját és önállóságát. Ezzel magyarázható, hogy a polisok viszonylag békés időszakokban, sőt, a római hegemonia kiteljesedése után is igyekeztek fenntartani a katonai kiképzés régi rendszerét. Az athéni ephébeia 2–1. századi virágzása különösen sokatmondó ebben a tekintetben: talán éppen az egyre erősebb idegen hatalom tette szükségessé a katonai erő és az önállóság hangsúlyozását.

Jegyzetek

A rövidítések a *L'Année Philologique* és a *Supplementum Epigraphicum Graecum* rendszeréhez igazodnak. Az évszámok Kr. e. értendők.

- 1 I. Smyrna 516; E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1977–1979, 1488. Végh Judit fordítása.
- 2 A hellenisztikus polisok aktív katonai szerepvállalásához legutóbb lásd J. Ma, „Fighting Poleis of the Hellenistic World”: H. Van Wees (szerk.), *War and Violence in Ancient Greece*, London, 2000, 337–376; P. Baker, „Remarques sur la défense à Cos à l'époque hellénistique”: *REA* 103 (2001) 183–195; uő, „La vallée du Méandre au IIe s.: relations entre les cités et institutions militaires”: A. Bresson – R. Descat (szerk.), *Les cités d'Asie Mineure au IIe siècle a. C.*, Bordeaux, 2001, 61–75.

- 3 A legjobb példát erre a krétai polisok nyújtják. Különösen jól ismert két Isisnek szánt fogadalmi epigrammájából (I. Cret. 4, 243; 244, az epigrammák értelmezéséhez lásd A. Magnelli, „Il santuario delle divinità egizie a Gortyna”: *ASAA* 72/73 [1995] 33–52) a gortyni Pyroos, aki a 2. század közepén Gortyn és VI. Ptolemaios által kötött szövetség keretében évekig szolgált. Pyroos minden bizonnyal nem egyedül, hanem egy gortyni katonai kontingens élén szolgálta VI. Ptolemaios. Azt, hogy Pyroos magas rangú tiszt volt, az bizonyítja, hogy egy gortyni feliraton (I. Cret. 4, 195 Fr. A, 1. s., Fr. B, 3. s.) *prótokosmos*ként, azaz a helyi *kosmos*-grémium vezetőjeként tűnik fel. A *kosmosok* a krétai városok legmagasabb rangú tisztviselői és egyben a városi haderő vezetői voltak. Az Antigonidák hadserege is nagyrészt katonai szolgálatra kötelezett

- városlakókból állt (lásd alább a 16. lábjegyzetet). Alkalmanként a Seleukidák hadseregeiben is felbukkannak a nyugat-kisázsiai polisok katonai kontingensei, vö. I. Didyma 480. Ez a milétosi néphatározat Apamé királynő tiszteletére azt tanúsítja, hogy egy milétosi csapat harcolt (*Milésion tus strateuomenus*) I. Seleukos oldalán.
- 4 A felirat *editio princeps*ét és kommentárját lásd G. Manganaro: „Kyme e il dinasta Philetairos”: *Chiron* 30 (2000) 403–414.
 - 5 Egy bargyliai kitüntetési határozat (I. Iasos 612) Poseidónios, a város egyik előkelő polgára számára azt bizonyítja, hogy a város és a rómaiak közötti szövetség (*symmachia*) keretében Bargylia csapatot küldött M. Aquilius consul seregébe az Aristonikos elleni háború idején. Egy másik érdekes, ugyanebbe a történeti kontextusba tartozó példa egy Kassópéban (Épeiros) Héraklész Sótérnek állított fogadalmi szobor (*SEG* 36, 555), melynek epigrammája szerint az állítók, három jómódú kassópéi polgár, szintén részt vett M. Perperna consul Aristonikos elleni hadjáratában.
 - 6 A hellenisztikus kori zsoldossághoz lásd legutóbb J.-C. Couvenhes, „Les cités grecques d’Asie Mineure et le mercenariat à l’époque hellénistique”: J.-C. Couvenhes – H.-L. Fernoux (szerk.), *Les cités grecques et la guerre en Asie Mineure à l’époque hellénistique*, Tours, 2004, 77–113; K. Sion-Jenkins, „La disparition du mercenariat en Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C.: éléments de réflexion”: A. Bresson – R. Descat (szerk.), *Les cités d’Asie Mineure au IIe siècle a. C.*, 19–35.
 - 7 A háborúk rendkívüli gyakoriságához a hellenisztikus korban lásd legutóbb A. Chanotis, *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*, Oxford, 2005, 5–12.
 - 8 A hellenisztikus kori gymnasionokhoz alapvető: D. Kah – P. Scholz (szerk.), *Das hellenistische Gymnasium*, Frankfurt, 2004.
 - 9 Ezt megerősíti Pausanias. X. 4. 1.
 - 10 Ezt az álláspontot képviseli M. P. Nilsson, *Die hellenistische Schule*, München, 1955. Ehhez a felfogáshoz athéni összefüggésben lásd Ch. Pélékidis, *Histoire de l’éphébie attique des origines à 31 avant Jésus Christ*, Párizs, 1962, 165–172.
 - 11 A hellenisztikus gymnasionokban zajló katonai kiképzéshez alapvető: D. Kah, „Militärische Ausbildung im hellenistischen Gymnasium”: D. Kah – P. Scholz, *Das hellenistische Gymnasium*, 47–90, különösen hasznos a kiképzéssel kapcsolatos feliratos források felsorolása a függelékben.
 - 12 Lásd pl. EKM 1 (Beroia, vsz. 2. sz. első fele), P. Gauthier – M. B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Beroia*, Athén, 1993, 161 sk. (Amphipolis, 24/23); I. Cos ED 86 (Kós, 2. sz.); I. Séstos 1 (Séstos, 2. sz. második fele); I. Tralleis 106, 107 (Tralleis, 3.sz., ill. 2–1. sz.).
 - 13 Lásd pl. I. As. Min. SW II 28 (Kyaenai, 2. sz.); IG XII 5, 647 (Korésia, Keós, 3. sz. eleje); IG XII 6, 179 (Samos, 200 körül); IG II2 1006 (Athén, 132).
 - 14 Lásd pl. I. Erythrai I 81 (Erythrai, 1. sz.); IG V 1, 1253 (Gytheion, dátálatlan); IG XII 6, 179, 180, 181 (Samos, 200 körül, ill. 2. sz. első fele); IG XII 9, 234 (Eretria 100 körül); I. Pergamon II 256 (Pergamon 69 után).
 - 15 Plutarchos, *Philop.* 9.
 - 16 A makedón hadsereg katonáit a városok családi egységekre (*pyrokausis*) osztott lakosságából toborozta. Arra nézve, hogy a családokból az apának vagy egy fiúnak, és hogy milyen csapatban, a hadjáratokban is bevethető egységekben (*hypaitros*) vagy segédcapatokban (*boéthos*) kellett szolgálnia, igen részletes szabályok voltak érvényben, amelyeket itt nem részletezhetek. E szabályozás részleteibe bepillantást nyújt egy viszonylag újonnan felfedezett kassandriai felirat, lásd *SEG* 49, 722; M. B. Hatzopoulos, *L’organisation de l’armée Macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciennes et documents nouveaux*, Athén, 2001, 157–160.
 - 17 I. Séstos 1.
 - 18 A felirat szövegét és kommentárját lásd LSCG 165, az újabb szakirodalomból lásd A. Chanotis, „Sich selbst feiern? Städtische Feste im Spannungsfeld von Religion und Politik”: M. Wörrle – P. Zanker (szerk.), *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus*, München, 1995, 149.
 - 19 A szöveget és kommentárt lásd LSAM 32. A felirattal kapcsolatos kutatás eddig elsősorban a datálás – mindmáig vitatott – kérdésével foglalkozott, vö. M. Errington, „The Peace Treaty between Miletus and Magnesia (I. Milet 148)”: *Chiron* 19 (1989) 279–288 (185 után); M. Wörrle, „Der Friede zwischen Milet und Magnesia. Methodische Probleme einer Communis Opinio”: *Chiron* 34 (2004) 45–57.
 - 20 I. Priene 111, 310–312. s.
 - 21 A városi ünnepeknek ehhez a hellenisztikus korban igen elterjedt csoportjához lásd A. Chanotis, „Gedenktage der Griechen. Ihre Bedeutung für das Geschichtsbewußtsein griechischer Poleis”: J. Assmann – Th. Sundermeier (szerk.), *Das Fest und das Heilige: Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*, Gütersloh, 123–145.
 - 22 IG II² 1006, vö. Chanotis, *War in the Hellenistic World*, 237–240.
 - 23 O. W. Reinmuth, *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B. C.*, Leiden, 1971, Nr. 3.
 - 24 Ehhez lásd bővebben: A. Chanotis, „Policing the Hellenistic Countryside: Realities and Ideologies”: C. Bréaz – H. Van Wees (szerk.), *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes*, Vandouvres–Genf, 2008, 103–153.
 - 25 Lásd L. D’Amore, „Ginnasio e difesa civica nelle poleis d’ Asia Minore (IV-I sec. A. C.)”: *REA* 109 (2007) 147–173.
 - 26 IG XII 122, vö. L. D’Amore, *Ginnasio e difesa civica*, 169.
 - 27 A szigorú katonai kiképzés rendkívül keresetté tette a krétai katonákat a nemzetközi zsoldospiacon. Jól szemlélteti ezt Rhodos és a kelet-krétai Hierapytna szerződése (I. Cret 3, 3, 3 A, StV 3, 551, 40-49. s., 201/200), amely kiköti, hogy „ha a rhodosiaknak zsoldosereg toborzására van szükségük Krétáról, a hierapytnaiak gondoskodjanak a toborzás lehető legteljesebb biztonságáról a városban, csakúgy mint a területükön, a szigeteiken, és tegyenek meg mindent azért, hogy a rhodosiaknak sikerüljön a toborzás. A rhodosiak ellen irányuló zsoldostoborzásra senkinek semmilyen ürüggyel nem adhatnak lehetőséget, és egy hierapytnai sem viselhet hadat semmilyen ürüggyel a rhodosiak ellen, máskülönben sújtsa őt olyan büntetés, mintha a hierapytnaiak ellen viselt volna hadat, kivéve azokat, akik e szerződés megkötése előtt viseltek hadat.”
 - 28 *SEG* 32, 496.
 - 29 A Pamboiótiairól gazdag feliratos anyag áll rendelkezésre, ehhez lásd A. Schachter, „La fête des Pamboiotia. Le dossier épigraphique”: *CEA* 11 (1980) 81–107.
 - 30 Az athéni ephébeia és katonai kiképzés kérdéséhez alapvető: L. Burckhardt, „Die attische Ephebie in hellenistischer Zeit”: D. Kah – P. Scholz (szerk.), *Das hellenistische Gymnasium*, Frankfurt, 2004, 193–206. Az ephébeiaival kapcsolatos 4. századi feliratos anyag kissé elavult, de még mindig jól használható corpusa: O. W. Reinmuth, *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B. C.*
 - 31 Vö. S. V. Tracy, „Reflections on the Athenian Ephebeia in the Hellenistic Age”: D. Kah – P. Scholz (szerk.), *Das hellenistische Gymnasium*, 208; Ch. Pélékidis, *Histoire de l’éphébie attique des origines à 31 avant Jésus Christ*, Párizs, 1962, 155–157.
 - 32 A külföldiekhez az athéni ephébosok között lásd S. Follet, „Éphèbes étrangers a Athènes: Romains, Milésiens, Chypriotes etc.”: *Centre d’Etudes Chypriotes* 9 (1998) 19–32; a kis-ázsiai városokban L. D’Amore, *Ginnasio e difesa civica*, 164–166.
 - 33 EKM 1 B, 26–29. s.
 - 34 Lásd K. J. Dover, *Görög homoszexualitás* (ford. Dupcsik Csaba), Budapest, 2001, 47–51.